

KİTAP TANITIMI ve TENKİDİ

“EDEBİYAT BİLGİ VE TEORİLERİ I, BELÂĞÂT”

Prof. Dr. Meserret DİRİÖZ

(Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil: **Edebiyat Bilgi Ve Teorileri I, Belâğât** Atatürk Üniversitesi Yayınları: 571, Edebiyat Fakültesi Yayınları: 95, Ders Kitapları Serisi: 8, Sevinç Matbaası, Ankara: 1980, XIX-362 s)

Dar mânâsiyle ve basitçe, edebiyat, duygu ve düşüncelerin, hayâl ve tasavvurların, kelimelerle yoluyla muhâapta bir beğenme hissi uyandıracak şekilde ifâdelerinden ibârettir, denilebilir. Çok eski zamanlardan beri, doğuda batıda birer san’at mahsulü olarak kabul edilmiş bulunan bu vasıftaki eserler, estetik bir değer taşırlar. Edebî eserleri meydana getiren bu, güzelliğe dayanan ürünler, dillere, kültür dâirelerine, zaman ve devirlere göre, farklı ölçü ve kaidelerle değerlendirilmişlerdir. Hele edebiyatlar klâsikleştirilince, eserlere uygulanan ölçü ve kaidelerde de çok ince ayrıntılara inilmiş ve bu teferruat, sıkı bir kayıt ve zabıt altına alınmıştır. İşte, edebî eserlerin, lafız, şekil ve mânâlarıyla alâkalı olan bu ölçü ve kaidelerin toplanması retorik de denilen belâğatı vücuda getirmiştir.

Bizim Klâsik edebiyatımız, İslâmî bir edebiyat olduğundan, Arap ve Fars edebiyatlarında müşterek kullanılan belâğat, bizde de Tanzîmât’a kadar geçerli tek ölçü olmuştur.

Hicretin daha ilk asırlarından itibâren Kur’an her yönden incelenmeye başlandı. Bilhassa Tanrı Kitabı’nda bulunan kelimelerle mânâları arasındaki münâsebetleri tesbit, önem kazandı. Araplar cahiliyet devirlerinde bile kendi dillerine çok ehemmiyet veriyor ve bu vesile ile başka milletlerden üstün olduklarına inanıyorlardı. Böylece Kur’an’ın i’câzı ve mecâzları üzerinde çalışmalar, bir belâğat ilminin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu ilmin temelini Câhiz (ö. 255/869), *Kitâbü’l-beyân ve’t-tebyîn* adlı eseriyle atmış oldu. Onu takiben İbnü’l-Mu’tezz (ö. 269/908), *Kitâbü’l-bedî’*; Ebu’l-Hilâlü’l-Askerî (ö. 395/1005), *Kitâbü’s-sinâ’ateyn*;

İbnü Reşiku'l-Kayravânî (ö. 463/1070), *El-'umde*; Ebû Bekr Abdü'l-Kahiri'l-Cürcânî (ö. 471/1078), *Esrârü'l-belâga fi'l-me'ânî ve'l-beyân* adlı eserleriyle tedricen bu ilmin dairesini genişlettiler. Bu çalışmalar, Farslar arasında da meyvesini vermeye başladı. Sırasıyla, Muhammed b. Ömere'r-Râdüyânî'nin *Kitâbu Tercümâni'l-belâga* (507/1114'den önce)sı, Şemsü'd-dîn Muhammed b. Kaysi'r-Râzî'nin *Kitâbu'l-mu'cem fi maayiri Eş'âri'l-'acem* (Te'lif: VII. asrın başları), Reşîdü'd-dîn Vatvât (ö. 573/1177)'ın *Hadâiku's-sihr fi dakâ'iki-ş-şi'r'i* ve Kemâlü'd-dîn Hüseyin b. 'Alîyi'l-Vâ'iz-i Kâşifi (ö. 910/1504)'nin *Bedâyi'ü'l-efkâr fi Sanâyi'i'l-eş'âr*'ı, İran şair ve ediplerine birer kaynak oldular.

Bu alanda Araplar, Farslar ve Türkler arasında çok büyük şöhret kazanmış olan Sirâcü'd-dîn Ebî Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekri's-Sekkâkî (ö. 626/1229)'nin Arapça yazdığı *Miftâhu'l-'ulûm*'una işaret etmek lâzımdır. Üç kısımdan oluşan bu kitap, aslında sarf, nahiv ve belâgattan bahseder. Eserin bütünü veya bölümleri, asırlar boyu, pek çok Arap, Fars, Türk ve diğer İslâm âlimleri tarafından ya kısaltılmış veya şerh edilmiştir. Bunlar arasında Hatîb-i Dımışkî de denilen Şemsü'd-dîn Muhammed b. Abdi'r-rahmâni'l-Kazvinî (739/1338), Miftâh'ın belâgata dâir olan üçüncü kısmını, *Telhîsü'l-Miftâh* adıyla kısaltarak şerh etmiştir. Bu telhis, aslından daha çok tutulmuş ve benimsenmiştir. Bizde de çok ün kazanan bu esere, Sadü'd-dîn Mes'ûd b. 'Ömere't-Teftâzânî (ö. 791/1389) üç ayrı Arapça şerh yazmıştır ki, bunlardan en çok beğenileni, *Mutavvel* adı verilen şerh olmuştur. Bahs ettiğimiz Telhîsü'l-miftâh ile onun en iyi şerhi olan *Mutavvel*, bizde, Abdü'n-nâfi' Efendi ismiyle bilinen Adanalı 'İffet b. Mehmed (ö. 1308/1891) tarafından tercüme edilerek *En-nef'ü'l-mu'avvel fi Tercemeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel* adıyla H. 1290 tarihinde bastırılmıştır. Şurasını işâret edeyim ki, bu tercümeden önce, bu konuda bizde Muslihu'd-dîn Mustafa Sürûrî (ö. 969/1592)'nin *Bahrü'l-ma'ârif* (Te'lifi: 956/1553)'inden başka, belâgata dâir Türkçe eser mevcut değildi.^(*) Şâir ve san'atkârlarımız, hep Arapça ve bilhassa Farsça kaynaklardan ve bir de kendi aralarında devam edegelen an'ane, sohbet ve tenkidlerden yararlanmışlardır.

Tanzîmât devrine gelince, Arapça, Farsça kaynakların yanında, Fransızca retorik kitaplarından da istifâde etmek suretiyle şiir ve edebiyat san'atları üzerine arka arkaya birkaç eserin yazıldığını görüyoruz. Bunun da sebebi, yeni açılmış olan askerî ve sivil mekteplerde okuyan öğrencile-

(*) Büyük âlim Müstakîm-zâde Seyyid Süleymân Sa'deddîn Efendi (1719-1788)'nin *Istılâhâtü'ş-ş-riyye* adlı eserini, çok küçük hacimde bir edebiyat lugati olduğu için burada göstermeyi uygun bulmadım.

re güzel ve doğru yazmanın ve hitâbenin yollarını öğretmek ihtiyâcı olmuştur. Bunlardan Kâimmakâm Seyyid Süleymân Hüsnî (Süleyman Paşa)’nın *Mebânî’l-inşâ* (C.I-II, İstanbul, 1288)’sını, Ahmed Cevdet (Paşa)’ın *Belâgat-ı Osmâniye* (İstanbul, 1299)’sini, Sa’îd Paşa (Diyarbakırlı)’nın *Mizânü’l-edeb* (İstanbul, 1305)’ini, Mehmed Celâl’in *Osmanlı Edebiyatı Numûneleri* (İstanbul, 1312)’ni, Muallim Nâcî’nin *Istlâhât-ı Edebiyye* (İstanbul, 1314)’sini Menemenli-zâde Tâhir’in *Osmanlı Edebiyatı* (İstanbul, 1315)’ni zikredebiliriz. Bunlar arasında Mehmed Rif’at (Manastırlı)’ın *Mecâmi’ü’l-edeb* (İstanbul, 1308) adlı, muhtelif kitaplardan oluşan 3 ciltlik eserinin ayrı bir hususiyeti vardır. Müellif her ne kadar yeni kaynaklardan da istifade ettiğini söylüyorsa da, edebî san’atların tasnifinde, hemen hemen El-Mutavvel gibi, Hadâ’ikü’s-sihr gibi eski eserlerin sisteminden ayrılmamıştır. Bu arada, Recâî-zâde Mahmud Ekrem, *Ta’lîm-i Edebiyat* (İstanbul, 1299) adlı kitabı ile edebî san’atlara bir başka açıdan bakmış, edebî san’atlarla insan düşünce ve psikolojisi arasında bir bağ kurmuş ve Avrupaî Türk edebiyatının ruhuna uygun yeni bir yol takip etmiştir. Süleyman Fehmî’nin *Edebiyat* (İstanbul, 1325) ve Reşîd (H. Nâzım)’ın *Nazariyyât-ı Edebiyye* (İstanbul, 1328) adlı eserleri Ta’lîm-i Edebiyat yolunda yazılmış ve bilhassa belâgat yönünden Servet-i Fünûn edebiyatını ideal gösteren yayımlardandır. Bu konuda ilmî değer taşıyan en son eser, Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan’ın, hocası Ali Ekrem Bolayır’la yaptığı bir fikir münâkaşası neticesinde kaleme aldığı *Edebî San’atlara Dâir* (İstanbul, 1932) adlı risâlesidir. Güzel san’atları insanların hayatî bir fonksiyonu sayan Tarlan, san’at hâdisesini, sinir sisteminin haz ve elem karşısındaki çalışması sonunda şuurdaki dalgalanmalara bağlar. Bahsettiği edebî san’atları da, psikolojik mâhiyetlerine göre tasnif eder.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, belâgat, bizde, her yönüyle billurlaşmış bir konu değildir. Ayrıca mevzuun kaynaklarına da kolay kolay gidilemez. Çünkü konu ağırdır. Anlaşılması, hususî bir eğitimi icâb ettirir. Son elli yıldan bu yana yazılmış okul kitaplarındaki basit ve yetersiz birkaç edebî san’at tarifinin dışında, yeni neslin elinde hiçbir şey bulunmamaktadır. Bu sebeple, Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil’in bu “Edebiyat Bilgi ve Teorileri I Belâgat” adlı kitabı, eski edebî eserlerimiz üzerinde çalışacak ilim adamlarının ve araştırmacıların ihtiyaçlarına cevap verecek ve işlerini kolaylaştıracak mâhiyette yazıldığından, büyük bir boşluğu doldurmuştur.

Abdülhak Hâmid’in Şiirlerinde Ledünnî Mes’elelerden Allah I, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları XXVIII, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1959. - *Türkçe Dilbilgisi - Eğitim Enstitüleri İçin*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1964. - *Tevfik Fikret’in Yarım Kalmış*

Bir Tiyatro Denemesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 1, Erzurum, 1970. - *Abdülhak Hâmid'in Bilinmeyen Bir Manzesi*, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 1, Erzurum, 1970. -Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 1, Erzurum, 1970. - *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları: 100, Edebiyat Fakültesi Yayınları: 29, Araştırma Serisi: 21, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1970. - *Tevfik Fikret'in İlk Şiirleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları: 74, Edebiyat Fakültesi Araştırma Enstitüsü Yayınları: 5, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1970. - *Mehmed Âkif'in Gençlere Gösterdiği Yol*, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı: 2, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1971. - *Mehmed Âkif, Resmî Hâl Tercümesi, Basılmamış Bazı Mektup ve Manzumeleri*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1971, *Şâir Şinâsî, Hâl Tercümesi Üzerine Küçük Bir Araştırma*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1972. - *Harâbât Karşısında Namık Kemâl, Namık Kemâl'in Eski Edebiyata İtirazları*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1972, *Rönesans Çağı Cihan Edebiyatında Türk Takdirkârlığı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları: 150, Edebiyat Fakültesi Yayınları: 36, Araştırma Serisi: 28, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1973. - *Türkiye'de Bazı Yeni Osmanlılarla Yeni Osmanlı Tarafdârlarının Bir Millet Meclisi Kurma Teşebbüsü*, Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Sayı: 2, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974. - *Ziyâ Bey'in (Paşa) Fransız Adliyesinde Açtığı Bir Dâvâ*, Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Sayı: 2, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974. - *Hüsn ü Aşk'a Dâir*, Dergâh Yayınları, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1975. - *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I Yeni Osmanlılar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları: 455, Edebiyat Fakültesi Yayınları: 85, Araştırma Serisi: 69, Baylan Matbaası, Ankara, 1976. - *Bir Medeniyeti Tasfiye Teşebbüsleri*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı: 8, Sevinç Matbaası, Ankara, 1978. - *Abdülaziz'e Karşı Hazırlanan Bir Su'-i Kasd Şâiyası (1868)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı: 5 (Ayrı Basım, 1974). - *Tevfik Fikret'in Mütâlaa Gazetesi'nde Çıkan Şiirleri*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı: 6 (Ayrı Basım, 1974).

Bilgegil, eserlerinden anlaşılacağı üzere, çok yönlü bir bilim adamımızdır. Gramer, edebî san'atlar, Tanzimat ve Servet-i Fünûn edebiyatları, Fransız edebiyatı, Klâsik Türk edebiyatı onun belli başlı çalışma alanları olmuştur. Hele lisans tezinin halk edebiyatına dâir olduğu hatırlanırsa (M. Kaya Bilgegil, *Saz Şiirinin Kadroları*, Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, Tezler, 1945-46, 180 s.), bu sahaya, Türk halk edebiyatını da ilâve etmemiz gerekir. Esâsen, daha liseyi bitirirken çıkardığı Halk şairlerimizden Kusûrî'nin şiirlerini ihtivâ eden kitabı, bu konudaki çalışmalarının başlangıcını teşkil eder.

Türk edebiyatının kaynaklarını, doğuyu, batıyı iyi bilen Bilgegil, aynı zamanda iyi bir arşiv araştırmacısıdır. Ayrıca, Türk tarihini, Türk kültürünü esaslı bildiği gibi, Türk dilini en iyi yazan ve konuşan ediplerimizdendir. 1944 yılında yayımladığı *Cehennem Meyvası*, dilimizde, mensur şiirin halk diliyle yazılmış en güzel örneklerindedir (Bak: Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı*, s. 419, İstanbul, 1948). O, aynı zamanda Halk edebiyatı nazım şekillerinden gazele, her tarz, her şekil ve her vezinde şiirler yazan bir şairdir. Onun bu Türkçeye hâkim, san’atkâr kalemi, sabırlı, gayretli ve devamlı çalışmalar neticesi meydana getirdiği eserlerine ayrı bir renk ve çeşni getirmektedir.

Bilgegil’in burada tanıtmak istediğim “*Edebiyat Bilgi ve Teorileri I Belâgat*” adlı eserinin neşri üzerinden üç yıl geçtiği hâlde, şimdiye kadar hakkında ciddî bir yazı çıkmaması, ilim ve irfan seviyemiz yönünden oldukça düşündürücüdür.

Bilgegil’in “Edebiyat Bilgi ve Teorileri I Belâgat” adlı eserinin, aslında çok uzun zamandan beri devam edegelen bir çalışma sonunda ortaya çıktığı şuradan bellidir ki, daha 1959 yılında neşrettiği “Abdülhak Hâmid’in Şiirlerinde Ledünnî Mes’elelerden Allah -I” adlı eserinin dördüncü bölümünde (s. 151-266) Hâmid’in şiirlerini, fesâhat ve belâgat yönünden ve şimdi konumuz olan kitabına paralel olarak, bilhassa me’ânî, beyân ve bedi’e göre incelemiştir. Esasen, bu konuları yıllardan beri okuttuğu bilinen yazar, 1964’de yayımladığı “*Türkçe Dilbilgisi*”ni de “edebiyat bilgi ve teorilerine giriş” olarak kaleme almıştır.

Eser, önsözden sonra bir “Giriş” ve üç “Kitap”tan meydana gelmiştir. Her kitap “Bölüm”lerden, bazı bölümler de “Altbölüm”lerden müteşekkildir. Bazı “Altbölüm”ler ise “Yazı”lardan oluşmaktadır.

Giriş’te: Edebiyat kelimesi ve onun Türkçe’de aldığı mânâlar, kronolojik bir şekilde anlatılmakta ve zamanımıza kadar getirilmekte; ahlâk ve dille ilgili edebiyat anlayışında olanlarla, edebiyatı ahlâka bağlamayan görüş sahiplerinin fikirleri sıralanmaktadır.

Birinci Kitap’ta: Belâgat, fesâhat ve me’ânîden bahsedilmekte, yani, dil ele alınmakta, daha çok cümle ve erkânı, cümle çeşitleri ve kullanılış tarzları anlatılmaktadır.

İkinci Kitap’ta: Beyân bahisleri vardır. Maksudı açık ve güzel ifade etmek san’atı öğretilmektedir. Lafız, mânâ, hakikat, mecâz üzerinde durulduktan sonra, teşbih, istiâre, mürsel mecâz, kinâye ve ta’rîz gibi san’atlar açıklanmaktadır.

Üçüncü Kitap’ta: Belâgat ilminin en mühim bahsi olan “bedi” ele alınmaktadır. Bu kitaba dahil olan san’atlar, mânâ ilgili san’atlar, la-

fızla ilgili san'atlar ve bedi'in mülhakları olmak üzere üç bölümde incelenmekte. Mânâ ile ilgili san'atları ihtiva eden birinci bölümde düşünceye bağlı san'atlar şöyle sıralanmaktadır: Birinci derecede zekâyâ bağlı san'atlar: Tezâd, ma'nevî mugâlata, istihdâm, tevcîh, tevriye, tecâhül-i ârif, irhâ-yı inân, mukadder suâle cevap, mezheb-i kelâmî. İkinci derecede zekâyâ bağlı olan san'atlar: Müşâkele, istitrâd, irsâd, idmâc, belîğ sükût, kavî-i bi'l-mûcib; Tahayyüle bağlı san'atlar: Teşhîs, intâk, hüsn-i ta'lîl, mübâlağa, ifrâd-tefrîd ve iktisâd, istidrâk, istibtâ'a. İhtiraslara bağlı san'atların sıralanışı: Nidâ, tekmile-i sadr, katı', terdîd, rücû', iltifât, tecrîd, istifhâm; Bilgiye bağlı san'atların sıralanışı: Telmîh, iktibâs, tazmîn, mülemmâ', mu'ammâ; Yapıya bağlı mânâ san'atlarının sıralanışı: Mutâbakat, tenâsüb, îhâm-ı tenâsüb, îhâm-ı tezâd, teşâbüh-i etrâf, tensîk, mücâveze, cem', tefrîk, taksîm, sayıların siyâkati, leff ü neşir, ittrâd, berâ't-i istihlâl, zamirlerin tevkîdi, takdîm-te'hîr, sihr-i helâl. Diğer mânâ san'atlarının sıralanışı: Tefri', hezel, tasbi', edeb-i kelâm.

Lafızla ilgili san'atları inceleyen ikinci bölümde: Cinâs, iştikâk, reddü'l-acüz ale's-sadr, kalb, akis, tedvîr, seci' ve sec'e bağlı sanatlardan tasri', muvâzene, mûmâsele, lüzûm-ı mâ'lâ yelzem, tasri', taştîr, teşri' san'atları bulunmaktadır.

Bedi'in mülhaklarına ayrılmış bulunan üçüncü bölümde ise: Akd u hall, ahz u sirka, târîh, mühmel, mu'cem, hayfâ, rikta tashîf, mevsül, mutatta', hazf gibi hünerlerden söz edilmektedir.

Arap-İslâm belâgatçılarının yolunda giden müelliflerimiz, "ilm-i edeb"i me'ânî, beyân, bedi', 'arûz ve kafiye adıyla beş ana bölüme ayırmışlardır. Bilgegil de bu umumî tasnife uymuştur. Nitekim kendisi de, kitabının önsözünde, "*Büyük tasniflerde doğuya hâs belâgat kitaplarını sadâkatle takibettik.*" demektedir. Ancak san'atların kendi aralarındaki tasniflerinde şahsî görüşlerine ve tercihlerine uygun bir yol tutmuştur. Bu sebeple bu yeni tasnif şekli, bu ilmî esere yepyeni bir hüviyet kazandırmıştır. Müellif, kitapta umumiyetle kullanılan eski terimler için şunları yazmaktadır: "*Bütün gayretlerimize rağmen hayâtiyetlerini ancak kütüphanelerde muhâfaza edebilen terimlerin yenilerini getirmemedik. Teklif mâhiyetindeki bazı tabirlerimiz de, hemen sahîfeye konulur konulmaz yerlerini yadırgadılar. Öylece, bu kültür 'pezindeleri' kendi adlarıyla anıldı.*"

Bugün yaşamayan bu eski kültür yâdigârlarına yeni isimler bulmak sanıldığı kadar kolay olmadığı gibi, bize bir şey de kazandırmaz. Bununla beraber Bilgegil, mümkün olan bazı terimleri Türkçeleştirmiş ve bilhassa Batı ile müşterek olan bazı san'atların isimlerinin yanına Fransızcalarını da yazmıştır.

Müellifin eserdeki büyük başarılarından birisi de, edebî san’atların her biri hakkında, Tanzimat sonrası edebiyatımızdan da bol bol misâller vermiş olmasıdır. Eski belâgatçılarımızın sadece Arapça ve Farsça misâller verebildikleri birçok san’atı o, herkesin kolayca kavrayabilmesi için, yeni edebiyatımızdan getirdiği tanıklarla açıklamıştır.

Böylece, eski belâgati, bütünüyle ve kadrosuna dokunmadan, yeni bir tasnif ve yepyeni misâllerle istifâdeye sunan Bilgegil, aslında, ecdâd yâdegârı metinlerle uğraşacak ilim adamlarımıza büyük bir iyilikte bulunmuştur. Kendisine teşekkür borcumuz vardır.